

לילך רוזנברג־פרידמן

ילד אסור, ילד מותר

דפוסי ילודה ביישוב, 1920–1948¹

ש יעור הילודה בחברה הישראלית בת־זמננו הוא מהגבוהים בעולם המערבי, תופעה המעוררת שאלות גם לנוכח הפניית המבט לאחור, לחברה היהודית בארץ בתקופת המנדט הבריטי (להלן: היישוב), שהתאפיינה במיעוט ילודה בשל הפלות מלאכותיות.

תופעת ההפלות המלאכותיות מעסיקה את השיח הציבורי הגלובלי חדשות לבקרים, והיא מצויה תדיר במוקד קונפליקט חברתי ופוליטי. מבט בהקשר זה אל העבר הקרוב עשוי להאיר את הנושא מזווית נוספת ולספק עוד תובנות.

ילודה ומאפייניה אינם ביולוגיים גרידא. הם ביטוי של שינויים חברתיים ותלויי זמן ומקום. הם תוצר של הקשר תקופתי ובבואה של חברה בתקופה נתונה. יצירת רוב יהודי בארץ ישראל במטרה להקים מדינה יהודית הייתה שאיפה ציונית מובהקת בשנים הנסקרות כאן. מתוך כך נבעה החשיבות הרבה שהוקנתה לילודה, שנתפסה כעניין לאומי. אלא שהשאיפה הציונית טמנה בחובה גם עיצוב חברה חדשה בעלת מאפיינים אירופיים־מודרניים, שניכרו, בין היתר, בהגבלת הילודה. סתירה בסיסית זו בתפיסת הילודה התבטאה בקונפליקטים שליוו את הנושא, בראשם פער בין דפוסי הילודה של אנשי היישוב לבין עמדת ההנהגה, ומסרים מנוגדים שהועברו למגזרים שונים, שכן, כפי שיוצג להלן, היו לידות "רצויות יותר" ולידות "רצויות פחות".

1 ספרה של לילך רוזנברג־פרידמן, **ציונות מבטן ומלידה, על הילודה ביישוב ובראשית המדינה, מניעתה ועידודה (1960–1918)** יראה אור בקרוב בהוצאת מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות.

מבט דמוגרפי על הילודה ביישוב

בשנות העשרים היה שיעור הילודה (מספר הנולדים ביחס למספר התושבים) ביישוב גבוה יחסית, במיוחד הודות ליישוב הישן (החרדי), שהתאפיין בילודה מרובה (5 ילדים בממוצע) והיווה רכיב מרכזי באוכלוסייה היהודית. בשלהי אותן שנים, עם התגברות העלייה מאירופה וגידול היישוב החדש, וביתר שאת בשנות השלושים והארבעים, התחוללה תפנית שניכרה בהתמעטות הילודה. ממוצע מספר הילדים לאישה ביישוב, שבשנים 1926–1927 עמד על 3.7, ירד בשנת 1931 ל-2.8, והגיע לשיא נמוך של 2.1 לילדים בממוצע בשנים 1938–1941. שיעור ילודה זה היה מהקטנים בעולם, כך טען אז הסטטיסטיקאי פרופ' רוברטו בקי, והוסיף כי ביישוב החדש הממוצע נמוך אף יותר – 1.7 ילדים בממוצע ליהודייה ממוצא אירופי.

מיעוט הילודה אפיין בעיקר את היהודים האשכנזים, שכן בקרב משפחות מארצות האסלאם עמד ממוצע מספר הילדים בשנים הנדונות על 4–5 ילדים. אולם למרות נתוני הילודה הגבוהים בקרב האחרונים, לא נחה דעתה של ההנהגה הציונית בשל כמה סיבות: רוב הנשים בגיל הפרייה ביישוב היו ממוצא אירופי; בהקשר הנדון ניכרה השפעה של האשכנזים על המזרחים; והמשפחות מארצות האסלאם, בדומה לחרדים, נתפסו בעיניהן זרות לחזון הציוני, ולשיטתה, אימו על אופי החברה החדשה המתגבשת.

הירידה בילודה היהודית הטרידה את ההנהגה לא רק כשלעצמה, אלא במיוחד לנוכח הילודה בקרב המוסלמים, שהלכה וגדלה והייתה מהגבוהות בעולם. בעוד מספר הילדים הממוצע לאישה יהודייה ביישוב היה בשיאו הנמוך, עמד מספר הילדים לאישה מוסלמית על למעלה מ-7.5 ילדים בממוצע. גידולו בשנים הבאות (9.42 בשנים 1943–1945) גילם את "האיום הדמוגרפי".

הפלות מלאכותיות, היקפן וגורמיהן

הפלות מלאכותיות שנוערכו מבחירה היו גורם מרכזי במיעוט הילודה ביישוב. מכלול מקורות של רופאים, דמוגרפים, עיתונאים ואחרים מצביעים על שכיחותן הרבה. "העקרונות מרצון", כפי שכונתה תופעת ההפלות בשנת 1940 בעיתון **דבר**, רווחה בערים, בהתיישבות הכפרית ובקיבוצים. היישוב התנהל על-פי החוק המנדטורי שאסר הפלות, למעט במקרים של סכנה לאישה. הענישה בגין אי-ציות לחוק הייתה מאסר של 7 שנים לאישה, ו-14

שנים לְמִבְצַע ההפלה. אולם לרוב לא נאכפה מדיניות זו, למעט מקרים שבהם נגרם נזק רפואי לאישה. למרות האיסור החוקי, בארץ כבעולם המערבי, הפלה מבחירה הייתה פרקטיקה מקובלת ונפוצה בקרב נערות במצוקה, כמו גם אצל נשים נשואות ובעלות משפחה מהשכבות המבוססות והעניות כאחד. ההפלה בוצעה על ידי רופא בבית חולים, רופא במרפאה פרטית, או על ידי חובבנים ובאופן עצמי באמצעים פרימיטיביים.

הגורמים להפלות היו מגוונים, מהם אוניברסליים, מהם תוצר של נסיבות מקומיות ייחודיות. בגורמים האוניברסליים בולט הגורם הכלכלי. כבכל החברות, גם ביישוב ננקטו הפלות בשל דוחק כלכלי, שהיה נחלת רבים ביישוב. בבסיס השאלות הכלכליות ניצבו תפיסות מגדר, שלפיהן תפקיד האב לפרנס ותפקיד האם לגדל את הילדים. אין תמה אפוא שהיעדר ביטחון כלכלי היווה שיקול מרכזי בהחלטתן של נשים לא נשואות להפיל, חרף רצונן בילד. ההיבט הכלכלי השפיע גם על רופאים, שביצעו הפלות באופן פרטי למטרת פרנסה.

אולם היו מניעים נוספים, כגון תפיסות מגדר חדשות, בכללן תמורות הנוגעות למקומה ולתפקידה של האישה. להשכלה ולתעסוקה של נשים השפעה ישירה על הילודה. עבודת נשים מחוץ לביתן הייתה גורם בולט להפלות באירופה, וכך גם ביישוב. אילוצים כלכליים, תמורות מגדריות, השכלה, וזהות נשית חדשה – כל אלה הביאו לתעסוקת נשים מחוץ לביתן. הקונפליקט העולה משילוב אימהות וקריירה, המופך גם בימינו, היה בעל משנה תוקף בתקופת המנדט, שחסרה את התנאים הסוציאליים – דוגמת חופשת לידה – המסייעים לשילוב זה. היישוב התקשה להכיל את התפנית בתפיסות המגדריות, ובכך אילץ נשים לבחור בין עבודה למשפחה, ואף להגביל באמצעות הפלות את מספר הילדים במשפחה. התפיסות החברתיות דאז, ביישוב כמו גם בעולם המערבי, היו גם הן בגורמים שהובילו נשים שהרו מחוץ לנישואים לבחור בהפלה.

פמיניזם וסוציאליזם השפיעו אף הם. מראשית המאה ה־20 היה הפריון מוקד להתעניינות פמיניסטיות, שראו בו ובאימהות גורמים המגבילים את האישה, ומכאן – שורש נחיתותה. מאחר שסברו כי השליטה בפריון היא זכות בסיסית של נשים, דגלו פמיניסטיות במתן לגיטימציה חוקית להפלות. גם תנועות סוציאליסטיות ומהפכניות התגייסו למאבק למען חוקיות ההפלות בעולם. במוקד מאבקן היה הפער המעמדי שניכר בנושא ההפלות – נשים אמידות יכלו להפיל בבטחה, בעוד נשים ממעמד סוציו־אקונומי נמוך נחשפו לסיכונים בהפלות עצמיות. שילוב של תפיסות פמיניסטיות וסוציאליסטיות ניתן למצוא בקרב פועלות היישוב, שציודו בהפלות מבחירה, הן בשל תפיסתן כי זכות האישה על גופה, הן

בשאיפתן לטשטוש הפערים המעמדיים. היו מהן שהסתייגו אישית מרעיון ההפלה, אולם סברו כי מדובר בהחלטה פרטית של האישה ולא בהחלטת הלאום.

היישוב היה חברת מהגרים, וההגירה הייתה גורם משמעותי בריבוי ההפלות. הגירה אינה מעודדת ילודה, זאת בשל היעדר יציבות כלכלית וערעור מוסד המשפחה. מעבר לקשיי ההסתגלות של המהגרים לארץ, שהשפיעו על מיעוט הילודה ועל ההפלות, הרי שהם הביאו עימם תפיסות שרווחו בארצות מוצאם. רבים היגרו ממזרח אירופה ומברית המועצות, שהייתה המדינה היחידה שהתירה הפלות בחוק (עד שנת 1936). גל ההגירה הגדול ממרכז אירופה (ובמיוחד מהגוש הגרמני) בשנות השלושים הוביל לשינוי בהרכב היישוב והטביע את חותמו עליו, בין היתר על ידי החדרת תפיסות חדשות, כגון רעיונות אאוגניקה (השבחת המין האנושי על ידי הגבלת ילודה), או המודל המשפחתי האידיאלי, שבו שני ילדים במשפחה. היקף ההפלות בגרמניה בין שתי מלחמות העולם הרקיע שחקים. המהגרים מגרמניה, ובהם רופאים רבים, הביאו עימם ליישוב הן את תפיסת העולם הליברלית ביחס להפלות, הן את הפרקטיקה של ביצוע ההפלות, שהשתפרה בשל התפתחות הרפואה. התפיסה שלפיה משפחה מודרנית היא משפחה קטנה (ואילו ריבוי ילודה הוא אקט פרימיטיבי) חלחלה ליישוב, שביקש לעצב חברה מודרנית.

מגמות בין-לאומיות אלה התפתחו ביישוב על קרקע המציאות המקומית, שהעצימה את התופעה. משברים כלכליים ביישוב עודדו צמצום ילודה. אירועים ביטחוניים, שבמרכזם מאורעות 1936–1939, והחשש מכיבוש גרמני במלחמת העולם השנייה, הובילו להסתייגות מהבאת ילדים לעולם של אי-ודאות.

השואה השפיעה על מיעוט הילודה ביישוב משני כיוונים מנוגדים. חוסר איזון מגדרי בקרב שורדי השואה הגביר עריריות וצמצום ילודה. אומנם שורדי שואה רבים הזדרזו להינשא ולהקים משפחות חדשות – מה שהוביל לתופעת "בייבי בום" במחנות העקורים – אולם זו לא בהכרח הניבה מספר ילדים גדול למשפחה. עבור שורדי שואה וותיקי היישוב כאחד הייתה השואה תמרור אזהרה מפני הגדלת המשפחה. ההסתפקות בילד או שניים נבעה מיצר הישרדות. השואה השפיעה מהיבט נוסף: במקרים רבים היו משפחות ביישוב בודדות, מנותקות מהמשפחה המורחבת שהושמדה. מצוקת היולדות, שכרעו תחת המעמסה הכבדה של החזקת בית וגידול ילדים בתנאים קשים, בהיעדר סיוע מסבות (סבתות), אימהות או קרובות אחרות, התבטאה בבחירה בהפלות בהריונות הבאים.

השואה השפיעה גם מהכיוון הנגדי – היא עוררה את מודעות הנהגת היישוב לסכנה הדמוגרפית.

המאבק לעידוד הילודה

עד שלהי שנות השלושים גדל היישוב הודות להגירה, וזאת הסוותה את צמצום הילודה. הקולות הספורדיים שהזירו אז מהתופעה המסתמנת – הסכנה הדמוגרפית – נדחקו לשולי השיח. אולם משהחליט המנדט לצמצם משמעותית את ההגירה לארץ (1937), התעוררה מודעות ההנהגה הציונית לחשיבות הילודה ולהתמעטותה. מודעות זו התעצמה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, כשחרב הונחה על צוואר העם היהודי, וחשש כבד לעתידו ולעתיד היישוב ריחף באוויר. או אז נשמעו פומבית קולות שגינו את מיעוט הילודה וקראו לעידודה.

ההתעוררות הציבורית נוכח מיעוט הילודה, שנתפס כמסכן את עתיד הלאום, עלתה מדרגה בשנת 1943 אל מול הידיעה הברורה על ההשמדה, ודוד בן-גוריון הצביע על היות הילודה צו שעה לאומי, החורג מעניינו של הפרט. רבנים הסתייגו ממיעוט הילודה מסיבות דתיות ולאומיות, ואילו רופאים ביישוב ניצבו משני צידי המתרס של התופעה. רבים מהם ביצעו הפלות בקליניקות פרטיות מטעמים כלכליים או רעיוניים. אולם היו מהם שהסתייגו ממיעוט הילודה, והביעו מורת רוח משכיחות ההפלות, הן מטעמים רפואיים והן מטעמים לאומיים. הדבר אפיין במיוחד רופאים שהיו חברי הנהגה.

במערב נבעו ההסתייגויות מהגבלת ילודה והשאירות לעודדה משלל סיבות: לאומיות, דתיות, רפואיות, מקצועיות, אנטי-פמיניסטיות ועוד. ביישוב, לעומת זאת, עמד במוקד ובלט בשיח הציבורי העניין הלאומי. בעוד בעולם המערבי התפתחה, בהובלה נשית, תנועה עממית שנאבקה למתן לגיטימציה חוקית להפלות, ביישוב, לעומת זאת, ניכרה הירתמות מעשית של נשים למלחמה בהפלות בשל ההיבט הלאומי. אומנם מציבור הפועלות נשמעו לעיתים קרואות בדבר זכות נשים על גופן ומתן לגיטימציה להפלות, אולם היו אלה קולות ספורדיים שנאמרו באספות פנימיות, והם לא הובילו למאבק ציבורי.

מעורבות הלאום בשאלות הנוגעות לחיי הפרט מאפיינת חברות לאומיות. הנטייה לחדור לעולם הפרט ולהגביל את זכויותיו גוברת בזמן חירום לאומי. כך, לאורך ההיסטוריה ביקשו מוסדות שלטון לשלוט בילודה, ששיעורה נתפס אחראי לעתיד החברה. במאה ה-19 צברה הלאומיות במערב תאוצה, וגודל האוכלוסייה ו"טיבה" נתפסו תנאי לחוסן לאומי. מהפכות ומלחמות במאה הזו ובמחצית הראשונה של המאה ה-20 דלדלו את האוכלוסייה. לכך חבר שיעור הילודה הנמוך במדינות רבות. הללו הובילו מנהיגים ליישם מדיניות לעידוד ילודה.

בין שתי מלחמות עולם גברה הדאגה הדמוגרפית במערב. בדמוקרטיה ובדיקטטורות כאחד בלטה באותה עת עליונותה של הדאגה הדמוגרפית הלאומית על זכויות הפריזון של הפרט. מדינות לאומניות ופשיסטיות נקטו פעולות רדיקליות להגברת הילודה הרצויה. מדינות דמוקרטיות וליברליות העמידו את השאלה לדיון בשיח הציבורי ונקטו פעולות שונות לעידוד הילודה. הללו התפרסו על פני שלוש חזיתות: 1. הסברה; 2. תמריצים כלכליים; 3. חקיקה שאסרה הפלות.

העניין הלאומי עמד כאמור במוקד השיח הציבורי ביישוב, והוא היה הכוח המניע של פעילות "הוועדה לבעיות הילודה", שנוסדה מטעם הוועד הלאומי בשנת 1943. מטרת הוועדה הייתה גיבוש תוכנית פעולה שיטתית נגד הצמצום בילודה, וחבריה באו מתחום הרפואה, העבודה הסוציאלית, הכלכלה והדמוגרפיה. הוועדה נוהלה על ידי הסטטיסטיקאי רוברטו בקי והרופאות טובה ברמן והלנה כגן. הנחת העבודה של הוועדה הייתה: "בלי ילדים אין לנו עתיד בארצנו".

הוועדה לבעיות הילודה חקרה את הנושא, והסיקה שעתיד היישוב תלוי בכוח התרבות העצמית. לפיכך הוחל בגיבוש "תוכנית לפוליטיקה דמוגרפית", שנועדה ליצור "משטר ילודה". אלא שהקשיים שנתקלה בהם בפועל הם בבואה למורכבותו של היישוב.

היישוב התארגן באופן וולונטרי והיה כפוף לשלטון הבריטי. הוא חסר את אמצעי האכיפה של מדינה מתוקנת, ומשאביו היו מוגבלים. האמצעי המרכזי שעליו נשען היה הקונצנזוס סביב המטרה הלאומית. הוועדה סברה שהיישוב ירבה ילודה כשיפנים את חשיבותה הלאומית באמצעות תעמולה והטבות כלכליות.

בתעמולה נטען כי הילודה קריטית לקיום היישוב; הודגש הנזק הנפשי הנגרם לכאורה לילד היחיד במשפחתו; וביקורת הופנתה כלפי נשים נהנתניות שזנחו מטעמים אנוכיים את ייעודן האימהי המשמעותי ללאום, ביקורת שביטאה גם הסתייגות משינויים בזהות נשים בחברה. הוועדה יזמה מפעלי תעמולה ייחודיים, דוגמת משפטי דמה ציבוריים, עריכת כינוסים ופרסום חוברות בנושא. במישור הכלכלי הייתה השאיפה לצמצם את אובדן ההכנסות ואת ריבוי ההוצאות בשל גידול ילדים, ולהוכיח כי האחריות על הילד היא קולקטיבית. אולם בהיעדר משאבים נותרו התוכניות הכלכליות על הנייר.

העיסוק בהפלות היה מורכב. לחשש מפני העלאת סוגיה אינטימית לדיון ציבורי נוספה עובדת היותן אסורות על-פי חוק ממילא. אלא שבהיעדר אכיפה, דנה הוועדה גם בכך,

והעלתה שתי עמדות עקרוניות: האחת ביקשה להעמיד את המלחמה בהפלות בראש המאבק, בשל הכתמתן את היישוב בפן הלאומי, הדתי, האנושי והמוסרי, ומאחר שבפועל דובר במאבק ממוקד מטרה, שעתיד להניב פירות בקלות יחסית. מנגד נטען שישנם מקרים שבהם נכון להתיר הפלות מסיבות סוציאליות, ובעיקר נאמר שאין לשאוף לפירון בלתי־מרוסן, אלא להגברת הילודה לכדי 3–4 ילדים למשפחה. כן נטען כי אין טעם בהגברת אכיפה מאחר שרבות מההפלות נערכות ממילא באופן פרטי, מה גם שצעד כזה עלול להקשות על נשים חסרות אמצעים ולסכן אותן.

המאבק לעידוד הילודה נשא פירות זעומים. המאבק הלאומי להקמת מדינה בשנות הארבעים דחק את הילודה לשולי סדר העדיפות. יכולת האכיפה המוגבלת של היישוב ומשאביו המועטים היו בעוכריו. גם המגמות המנוגדות ביחס לילודה הקשו על גיבוש מדיניות ברורה ועל החלתה: שאיפה ליצור רוב יהודי ולהגביר ילודה בסתירה לרצון לעצב חברה חדשה מודרנית; הנפת דגל האימהות ברוח המסורת והלאומיות למול הצהרות השוויון המגדרי ביישוב ושיתוף מלא של נשים בעשייה; הסתייגות מהמודל האירופי של משפחה קטנה לעומת חששות מילודה בלתי־מבוקרת; שאיפה להגביר ילודה ביישוב החדש, ובה בעת הגבלתה במגזרים במעמד סוציו־אקונומי נמוך ובכאלה שנתפסו זרים לרעיון הציוני. השאיפות המנוגדות והמסרים הסותרים הקשו על עידוד ילודה בפועל.

לסיכום

היישוב ההטרונגי היה בצומת שבין מסורת, מודרניזציה, לאומיות, מקומיות ואוניברסאליות, ולפיכך התאפיין בקונפליקטים. כישלון המאמצים לעודד את הילודה מעיד על מגבלותיה של הלאומיות ביישוב, ועל כך שלא הייתה חזות הכול. שכיחות ההפלות בו מלמדת על תפיסת הפרט בחברה לאומית זו, שלפיה הורים הם שמקבלים החלטות עצמאיות הנוגעות לחיי משפחותיהם. נראה כי מטרות פוליטיות אינן מושגות רק על ידי הסכמים מדיניים או בשדה הקרב, אלא גם באמצעות ההחלטות והעשייה של נשים וגברים בחיי היום־יום.

פרופ' לילך רוזנברג־פרידמן, המחלקה ללימודי א"י וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס), אוניברסיטת בר־אילן.

דוא"ל: Lilach.rosenberg@biu.ac.il